

**ACTES DEL VII CONGRÉS
DE L'ASSOCIACIÓ HISPÀNICA
DE LITERATURA MEDIEVAL**
(Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997)

Volum III

EDITORS:
SANTIAGO FORTUÑO LLORENS
TOMÁS MARTÍNEZ ROMERO

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT JAUME I. Dades catalogàfiques

Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Congreso Internacional (7è : 1997 : Castelló de la Plana)

Actes del VII Congrés de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval : (Castelló de la Plana, 22-26 de setembre de 1997) / editors, Santiago Fortuño Llorens, Tomàs Martínez Romero. — Castelló de la Plana : Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999

3 v. ; cm.

Bibliografia. — Textos en català i castellà

ISBN 84-8021-278-0 (o.c.). — ISBN 84-8021-279-9 (v. 1). — ISBN 84-8021-280-2 (v. 2). — ISBN 84-8021-281-0 (v. 3)

1. Literatura espanyola-S. X/XV-Congressos. I. Fortuño Llorens, Santiago, ed. II. Martínez i Romero, Tomàs, ed. III. Universitat Jaume I (Castelló). Publicacions de la Universitat Jaume I, ed. IV. Títol.

821.134.2.09"09/14"(061)

Cap part d'aquesta publicació, incloent-hi el disseny de la coberta, no pot ser reproduïda, emmagatzemada, ni transmesa de cap manera, ni per cap mitjà (elèctric, químic, mecànic, òptic, de gravació o bé de fotocòpia) sense autorització prèvia de la marca editorial.

© Del text: els autors, 1999

© De la present edició: Publicacions de la Universitat Jaume I, 1999

Edita: Publicacions de la Universitat Jaume I
Campus de la Penyeta Roja. 12071 Castelló de la Plana

ISBN: 84-8021-281-0 (tercer volum)
ISBN: 84-8021-278-0 (obra completa)

Imprimeix: Castelló d'Impressió, s. l.

Dipòsit legal: CS-257-1999 (III)

BOCCACCIO AL *TIRANT LO BLANC*: LES «QUESTIONI D'AMORE» DEL *FILOCOLO* (IV 14-72)¹

JOSEP PUJOL

Universitat Autònoma de Barcelona

NO DIC RES de nou si afirmo que l'estudi de les fonts del *Tirant lo Blanc* és fonamental per a la recta comprensió del sentit i de la situació culturals de la novel·la i dels objectius literaris que l'autor hi perseguia.² Dibuixar el mapa de les fonts del *Tirant*, que de fet és el mapa de la cultura del seu autor, ha de servir també per fer-nos càrrec de fins a quin punt la novel·la de Martorell és un termòmetre dels gustos i de les possibilitats literaris del laicat instruït de mitjan segle XV, alhora que il·lustra magníficament l'impacte i la rendibilitat literària de les traduccions catalanes tardomedievales. I encara n'hauríem de treure un tercer benefici, d'aquesta feina d'exploració: descriure i explicar les minucioses tècniques redaccionals i compositives d'un compilador *amateur*, atent a les novetats literàries importades i locals (a condició que siguin en vulgar), que troba sobretot en textos de prestigi clàssic o classicitzant uns models retòrics adequats a un projecte novel·lístic del tot coherent i que permeten a l'autor d'exercitar les seves pròpies capacitats inventives. En aquest context evocat tan a grans trets, la present comunicació vol ser una aportació modesta que s'ocuparà de mostrar les manipulacions de Martorell amb una font desconeguda fins ara; concretament, es tracta d'examinar com ha acomodat literalment a l'escriptura del *Tirant* diversos materials provinents del llibre IV del *Filocolo* de Giovanni Boccaccio.

1. Aquest treball s'inscriu en el projecte d'investigació PB-94-0894-A de la DGICYT del Ministeri d'Educació i Ciència.

2. N'he intentat una primera aproximació a Pujol, en premsa, des d'una perspectiva pròxima a l'adoptada per Cingolani, 1995-96, un dels treballs més innovadors que s'han escrit darrerament sobre el *Tirant*. Sortosament, l'estudi de les fonts comença de comptar amb una bibliografia passablement extensa, que en pocs anys ha permès redimensionar completament la síntesi de Riquer, 1990b: 184-192, i pàssim. Entre els treballs més importants, remeto al valuós estat de la qüestió, interpretat en clau culturalista, de Badia, 1993, i als treballs coetanis o posteriors de Hauf, 1993a i 1993b; Annicchiarico, 1996; Martínez, 1997 i 1998: 155-198; Pujol, 1995-96, 1997, i 1998; tot i que dedicat primordialment a una altra mena de qüestions, Renedo, 1995-96: 334-347 aporta novetats en la detecció de préstecs de *l'Escipió i Anibal* de Canals. Si fem abstracció de la utilitat d'algunes dades noves, Guia, 1996 és perfectament prescindible.

Boccaccio ha tingut una presència exigua en els estudis sobre el *Tirant*,³ potser perquè la recerca s'havia orientat més aviat cap a la dimensió còmica de la novel·la i havia deixat en un segon terme la importància de les obres vulgars del narrador toscà, extraordinàriament difoses, com a model retòric—de retòrica sentimental i lamentatòria— per a lectors i escriptors al llarg del segle xv. N'hi haurà prou de recordar, en aquest sentit, les proses amoroses de Joan Roís de Corella. Però si ens fem càrrec d'això darrer, i alhora tenim presents l'horitzó cultural de Martorell i els mecanismes que regeixen la seva manipulació de la tradició literària, Boccaccio esdevé una presència del tot necessària, que a la pràctica va molt més enllà dels indicis detectats als anys vint per Farinelli (vegeu la nota anterior), i que es manifesta, com he tingut l'oportunitat de mostrar en un altre lloc (Pujol, 1998), en la represa d'extensos passatges de dues de les *novelle* del *Decameron* més riques en retòrica sentimental i moral (III 5 i X 8) i en el reciclatge sistemàtic de la traducció catalana de la *Fiammetta* almenys des del capítol 216 de la novel·la.

En un context cultural de difusió massiva, en original o en traducció, de les dues obres esmentades, el *Filocolo* fa cas a part. Que jo sàpiga, no ha estat mai esmentat en relació al *Tirant lo Blanc*, i els indicis sobre la seva presència a les lletres catalanes medievals són en un cert sentit contradictoris. No consta que n'existís cap traducció catalana, i no l'he vist esmentat en els inventaris de llibres abans de 1494, quan n'apareixen uns quants exemplars italians impresos en tres biblioteques privades mallorquines (Hillgarth, 1991: II, 580, 625 i inventaris 403, 483 i 680). No sembla, doncs, que fos un text gaire difós, com confirma d'altra banda el caràcter excepcional dels dos únics manuscrits de l'obra relacionats amb possessors hispànics o vinculats a la corona d'Aragó: un d'aquests va ser executat per Antonio Baldinotti per a la cort aragonesa de Nàpols en una data tardana, potser entre 1460 i 1470 (ms. *Ln*, Sant Petersburg, Biblioteca Nacional, cod. ital. F, v, xiv, 1, núm. 17 del catàleg de Quaglio 1965: 69-70 i 81, nota), mentre que l'altre és el manuscrit de la Biblioteca Nacional de Madrid que havia pertangut al marquès de Santillana (ms. *Ma*, Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 10412, núm. 21 de Quaglio 1965: 73-74, i cf. Schiff 1905: 332-333). Ara bé, contrastant amb aquestes dades, resulta que aquesta obra juvenil de Boccaccio és un text fonamental per a la composició de la «crònica poetada» que és el *Curial e Güelfa* (Turró, 1991; Cingolani, 1994), i que és també al *Filocolo* que hem de cercar els models

3. Vegeu Riquer, 1990b: 190-191, que resumeix els resultats de Farinelli, 1929: 235 i 353-386. Les úniques dades positives són la presència d'una frase del proemi del *Decameron*, la influència de dues *novelle* de la mateixa obra sobre situacions narratives concretes i el suggeriment de possibles ressons de la *Fiammetta*, sense confirmació positiva. Per a un estat de la qüestió més complet, vegeu Pujol, 1998.

de ficció pseudoovidiana on s'abeura una narració com la *Faula de les amors de Neptuno i Diana*, recentment atribuïda a Francesc Alegre (Turró, 1994). És clar que Alegre i l'anònim del *Curial* resulten autors molt singulars des de diversos punts de vista: d'una banda, hi ha el caràcter italià de bona part de la seva cultura, en el cas de Francesc Alegre confirmat documentalment per la seva formació a Itàlia (Turró, 1994), i en el cas del *Curial* suggerit de sempre i fa poc argumentat novament per Antoni Ferrando (1997); de l'altra, tots dos autors han vist en el *Filocolo* un model fonamentalment «poètic» i un exemple de prosa vulgar que assumeix la poesia i l'elevació estilística i moral dels clàssics (Cingolani, 1994; Turró, 1994).⁴ Ara que sabem que Martorell va ser cambrer del Magnànim i que possiblement va fer estades a Nàpols durant la dècada dels cinquantes (Villalmanzo, 1995: 173-179), no es pot descartar que el seu coneixement del *Filocolo* sigui també un afer italià. No voldria, però, treure conseqüències ultrades de l'escassa documentació existent.⁵ A Nàpols o a València, Martorell viu girat d'esquena a la «poesia», d'acord amb les lliçons que aprenia en la lectura de Guido delle Colonne (Pujol, 1997 i en premsa);⁶ i fet i fet, sense descartar el coneixement de la totalitat de l'obra boccacciana, el cas és que va usar-ne només els capítols 14-72 del llibre IV, és a dir, l'extens episodi de les «questioni d'amore» que, en l'intermedi napolità de la narració, una *brigata* de joves sotmet als judicis de Fiammetta.

Un coneixement limitat a aquest sol episodi no té res d'estrany, perquè les «questioni» es van separar aviat del cos de l'obra i es van copiar de manera independent al llarg del segle XV, com testimonien tres manuscrits italians conservats i un de perdut (Quaglio, 1965),⁷ i com testimonia també la discreta for-

4. Per a les fonts (sobretot clàssiques i dantesques) del *Filocolo* vegeu Quaglio, 1962-1963.

5. En aquest sentit, manifesto les meves reserves davant la interpretació de Villalmanzo, que atribueix al sojorn napolità de Martorell una importància desmesurada en relació al *Tirant*. Els indicis documentals que ha descobert el duen a una explosió de suposicions arriscades (coneixement d'obres, viatges, relacions amb escriptors, galanteries amoroses, etc.) que no tenen altre fonament que l'entusiasme del biògraf i el seu enlluernament per la vida cultural de la cort napolitana del rei Alfons.

6. Em sembla revelador que l'única vegada que en el *Tirant* s'invoquen corellianament els «immortals déus», Martorell s'afanyi a afegir «los quals poèticament acostumau ésser invocats» (cap. 400, ed. Hauf & Escartí, 1990: 790; el subratllat és meu): és la justificació necessària de qui es mira les seves fonts «poètiques» des d'una enorme distància cultural. Per a l'extravagància de la cultura mitològica de Martorell, capaç de confondre el riu Leteu i la font de Narcís, vegeu Garriga, 1990-91: 77, i Pujol, 1997: 46-47. Tanmateix, és un fet que a partir del capítol 430 Martorell descriu tres vegades (caps. 430, 452 i 481) el moviment del sol en clau mitològica; indici d'un canvi d'actitud, o simple fascinació formulària?

7. Dels tres manuscrits que transmeten les «questioni», dos fan començar l'episodi al capítol 17, mentre que un tercer ho fa al 14 (Vr1, Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, cod. Rossiano 936, núm. 40 del catàleg de Quaglio 1965: 88-89; cf. Branca 1958: 39). El manuscrit de què es va servir Martorell havia de començar també en aquest darrer capítol, com es desprèn de les frases reciclades en el *Tirant*. En canvi, tots els manuscrits són unànimes a tancar l'episodi al capítol 72.

tuna impresa de versions castellanes, franceses i angleses al segle XVI (Rajna, 1902: 28-33). I cal no perdre de vista el fet que aquesta separació de les «questioni» té conseqüències importants d'ordre literari i cultural, perquè fora del seu context narratiu esdevenen un tractadet de didàctica amorosa en forma dialèctica («un non breve frammento di *ars amandi* boccacciana» en mots de Bruni, 1990: 116), amb injeccions de sentimentalisme d'arrel estilnovista sobre la base de temes i esquemes narratius de comèdia mediollatina. Així, malgrat la subsistència de l'aristocratism ambiental de l'episodi (Battaglia, 1965: 627-633), arrencar-lo del seu context narratiu n'accentua el caràcter de disputa escolàstica laica (Bruni, 1990: 117-118) i l'allunya completament de l'ambientació antiga i del sentit moral que embolcallen la peripècia de Florio i Biancifiore. A la vista d'això, podríem esperar que Martorell hagués acudit a les «questioni» per muntar debats de casuística –amorosa o no–, però tampoc no és el cas. Certament, no es pot excloure que la discussió entre Carmesina i l'Emperadriu als capítols 180-186, on defensen respectivament la saviesa i l'ardiment en l'actuació del cavaller, hagi vingut afavorida pel coneixement de l'estructura dialògica de les «questioni», com també es podria postular el ressò d'una de les qüestions quan, al capítol 178, Tirant demana a les donzelles de palau que l'aconsellin «d'ésser luny o prop del que més ame». En cap cas, però, no hi ha reminiscències literals que ens duguin directament a aquesta secció del *Filocolo*. I per aquí traspua un indicatiu que les «questioni» boccaccianes han perdut, al *Tirant*, qualsevol traça del seu esquema dialògic i bona part del seu caràcter de doctrina cortesa coherent (Bruni, 1990: 115-135). La dada és important, perquè dibuixa en negatiu la manera de treballar de Martorell amb aquest i amb altres textos. Parafraçant uns mots de Giuseppe Velli, al·lusius al fet que Boccaccio tendeix a «fagocitare significanti da ogni zona della tradizione» (Velli, 1995: 134), podríem dir que l'activitat fagocitadora de Martorell s'orienta decididament cap als significants, i no cap als significats: fa seus, fragmentadament, els mots del model, però no cal que n'assumeixi la coherència conceptual o ideològica, perquè al capdavant l'objectiu del novel·lista és generar una retòrica adequada a la idea que ell s'ha fet d'una prosa vulgar moderna i elevada. I una bona manera de retoritzar la veu dels personatges és esquitxar els seus discursos de frases sentencioses: l'«escolàstica vulgar» de les «questioni» n'ofereix, en matèria amorosa, un molt bon repertori.

El capítol 189 del *Tirant*, que és el primer en què hi apareix usat el *Filocolo*, resulta un bon exemple dels mètodes d'escriptura de Martorell. Es tracta un capítol singularment llarg, que va ser comentat per Isabel Grifoll (1993) des del punt de vista del desajustament entre la retòrica cortesa-sentimental i el caràcter còmic dels fets que s'hi narren, i alguns aspectes del qual han estat repre-

sos recentment per Xavier Renedo (1995-96: 347-352). Dins el marc de les festes que l'emperador de Constantinoble ofereix als ambaixadors del soldà, s'hi insereix un episodi de factura manifestament còmica amb successives entrades de Tirant a la cambra de Carmesina, jocs amorosos, la reiterada necessitat d'amaragar el protagonista sota un munt de roba o de matalassos i el final accés de la cama de Tirant a l'entreuix de la princesa. M'interessen, d'aquest llarg episodi, la conversa de Tirant amb Plaerdemavida i la de Tirant amb Carmesina, la primera de les quals fa així:

Tirant, hun dia, venint a la porta de la cambra de la princesa, trobà a Plaerdemavida e demanà-li què feya la senyora princessa. E ella, responent, dix:

—Ay, en beneit! Per què u voleu vós saber, què fa ma senyora? Si fósseu vengut més prest, en lo lit la haguéreu trobada. E si vós la haguésseu vista axí com yo, la vostra ànima stiguera en glòria perdurable. **E aquella cosa que és amada, quant més se veu més se delita. E per ço yo crech que molt major delit porta lo mirar que no fa lo pensar.** Entrau, si voleu, car ja la trobareu vestida ab son brial. Grata's lo cap e pruen-li los talons, **puix lo temps se alegra e dels nostres desigs alegre judici se demostra. Per semblant nos alegram totes.** E per ço us vull **rahonar del meu sdevenidor** desig. Per què no ve ab vós lo meu Ypòlit? Car ab ulls de dolorosa pensa sovint lo veig. **Cosa és molt dura de pensar** e dolch-me dins mi matexa **per ço que negun bé present se deu per sdevenidor lexar, ne tampoch pendre mal per sdevenidor bé.**

—Donzella —dix Tirant—, yo us prech per gentilea me vullau dir ab tota veritat si la senyora emperadriu mala sort la hauria dins portada, o altra persona de qui yo m'aja a recelar. E per ço vos deman consell e ajuda, e no és neguna denegar-lo·m dega.

—Yo a la senyoria vostra —dix Plaerdemavida— no diria una cosa per altra, car equal seria en los dos lo càrrech: vostra marcé per venir e yo per dexar-vos entrar. E yo bé sé que la princesa **no vol que l'amor que vós li portau sia sens algun mèrit.** E per ço com vos conech apetit gran **de la cosa desijada**, volrius-hi poder ajudar, **car qui desija e no pot lo seu desig complir**, està en pena. **E neguna cosa no és més laugera de perdre que aquella la qual sperança més avant no permet tornar.** (438-439)⁸

Les frases transcrites en negreta tenen el seu referent en el *Filocolo*, però, contràriament al que podríem esperar, no reprenen un sol passatge del model, sinó que es poden remuntar a cinc llocs diferents del llibre IV (capítols 61, 14, 64, 19 i 25), i, doncs, a diferents «questioni»; queda clar, per tant, que l'objectiu del novel·lista no és la represa conceptual d'una argumentació determi-

8. Citaré sempre el text del *Tirant* segons l'edició de Hauf & Escartí, 1990, i el del *Filocolo* segons la de Quaglio, 1967.

nada. La primera frase boccacciana prové, com es desprèn del seu contingut, de la qüestió «qual sia maggiore diletto all'amante, o vedere presenzialmente la sua donna, o, non vedendola, di lei amorosamente pensare». La resposta «espiritualista» de Fiammetta (Muscetta, 1992: 42) («molto più diletto pensando si prende che riguardando») és contradita per Graziosa –la demandant–, que afirma que **«Quella cosa ch'è amata (...) quanto più si vede più diletta: e però io credo che molto maggior diletto porga il riguardare che non fa il pensare»** (IV 61, 1, p. 441). És evident que Martorell s'ha guiat pel caràcter sentenciós de la frase, que en boca de Plaerdemavida adquireix un nou sentit del tot coherent amb la funció del personatge, que recrimina a Tirant la manca de decisió a entrar i gaudir de la visió de la princesa mentre es vesteix (amb les malicioses al·lusions inequívocament sexuals a la picor al cap i als talons, que ja coneixem per l'episodi de les bodes sordes al castell de Malveí al capítol 162, i sobre les quals vegeu Renedo, 1995-96: 331-332). Al seu torn, és aquesta alegria festiva de Plaerdemavida el que regeix la recontextualització immediata d'una altra frase del *Filocolo*: Ascalion, a l'inici de l'episodi de les qüestions, exhorta un Florio malencònic a deportar-se vora la mar després que ha cessat el temps tempestuós: **«E poi che il tempo si rallegra, e de' nostri desiderii lieto indizio ci dimostra, e noi similmente ci ralleghiamo; andiamo e la piacevole aere su per li salati liti prendiamo: e ragionando, del nostro futuro viaggio ci proveghiamo passando tempo»** (IV 14, 2, p. 377);⁹ i al mateix temps la substitució de *viaggio* per «desig» propicia el canvi de tema i l'al·lusió al seu amor insatisfet per Hipòlit. Evidentment, si Plaerdemavida creu que «molt major delit porta lo mirar que no fa lo pensar», només pot veure Hipòlit «ab ulls de dolorosa pensa» perquè no és un delit present sinó un «sdevenidor desig». A partir d'aquí concorren, d'una banda, un estilema boccaccià que Martorell reprèn amb variants als capítols 212 i 433, provinent de la rèplica a Fiammetta de IV 25, 1 («**Molto m'è duro a pensare...**»), i de l'altra una sentència que vol justificar el dolor amorós de Plaerdemavida, provinent de la resposta de Fiammetta a la qüestió sobre la preferència de començar per una jove o per una vella a l'hora de donar l'amor a totes dues. La sentència de Fiammetta, d'acord amb el caràcter còmic de la demanda (Bruni, 1990: 138-139), és pragmàtica i proverbial: primer la jove i després la vella, **«però che niun bene presente si dee per lo futuro lasciare, né pigliare male per futuro bene è senno»** (IV 64, 1, p. 445), una sentència que encaixa plausiblement

9. No cal dir que la lectura «judici» del *Tirant*, allí on Boccaccio diu *indizio*, és un evident error paleogràfic. Tot i que l'error podria remuntar a la font italiana manejada per Martorell, el sentit del passatge m'inclina a pensar que s'ha d'haver produït en el procés de còpia o d'impressió del *Tirant*. També en el passatge anterior la font evidencia l'error «se delita» per «delita».

en l'estat sentimental de Plaerdemavida, que ara com ara té el bé, és a dir Hipòlit, com a cosa esdevenidora.¹⁰ La següent intervenció de la donzella, prompta a deixar entrar Tirant a la cambra de Carmesina, presenta també l'enllaç de dos *loci* boccaccians. El primer, la frase «la princesa no vol que l'amor que vós li portau sia sens algun mèrit», prové del plantejament vagament narratiu de la primera qüestió, i, no essent sentenciós, implica solament atracció per una fórmula expressiva: «ma a te ha ella la sua [ghirlanda] donata quasi in luogo d'ultimo congedo, **non volendo**, come villana, **che l'amore che tu l'hai portato sia senza alcun merito**» (IV 19, 7, pp. 385-386). El context és radicalment diferent, i al *Tirant* la frase té la funció de refermar la bona disposició de la princesa des del punt de vista interessat de la mitjancera Plaerdemavida. Tornem de seguida, però, al to sentenciós. Plaerdemavida ajudarà Tirant en la seva incursió amb dues sentències enllaçades, la segona presa a la lletra del *Filocolo*, mentre que la primera ha estat objecte d'una visible elaboració. El text del *Filocolo* correspon a la rèplica de Longanio a Fiammeta, argumentant que pateix més qui desitja i no obté que no pas qui ha obtingut i perd: «con ciò sia cosa che chi il suo disio ha **d'una cosa desiderata** avuto, molto si debbia più nell'animo contentare, **che chi disidera e non può il suo disio adempiere**. **Aprresso, niuna cosa è più leggiere a perdere che quella la quale speranza avanti più non promette di rendere**» (IV 25, pp. 1-2, 391-392).¹¹

Passem, ara, al diàleg entre Tirant i Carmesina:

—O quanta bellea! Ab tanta perfecció jamés viu en donzella del món. La magestat vostra passa totes quantes són de saber e gran discreció, car, certament, ara no tinch admiració si lo moro soldà vos desija tenir en sos braços.

—**A tu engana lo parer —dix la princesa—**, car yo no só tan alta en perfecció com tu dius, sinó que bona voluntat t'ho fa dir, **car la cosa, quant més se ama, més se desija amar**. Per bé que sia vestida d'un negre vestiment, sots honest vel só ligada, e **aquella flama que als teus ulls de mi resplandeix** és amor, car per la vista lo virtuós se contenta. E per ço yo't faré dar glòria, honor e fama. E si açò no't basta e no'n seràs content, tu seràs fet home sens recort e més cruel que l'emperador Neró. Besa'm e leixa'm anar, car l'emperador m'està sperant. (p. 440)

10. A la vista de la font del passatge, no em sembla pertinent —o si més no necessari— postular una lectura en clau religiosa per al «sdevenidor bé» de què parla Plaerdemavida, ni, per tant, veure-hi l'indici de «dubtes sobre la vida eterna», com proposa Renedo, 1995-96: 351-352.

11. Cal notar, en aquest cas, una qüestió textual que afecta la correspondència *promette* / «permet». Aquest passatge de Boccaccio és reprès també al capítol 433, amb la forma correcta «promet»; sembla, per tant, que en el cas que comento hi ha un error derivat de la mala interpretació de l'abreviatura *pro*, més atribuïble a un copista o a l'impressor que no pas a l'autor. Vegeu més avall.

Grifoll (1993) ha vist en aquest diàleg un autèntic debat entre nocions cortesques, en la mesura que la tòpica lloança de Tirant és contestada per Carmesina al·ludint el fals judici dels enamorats i la doble natura honesta i deshonest de la dona. Saber que de fons hi ha materials de les «qüestions» referma aquesta lectura, sobretot quan ens adonem de la mena de manipulació que practica Martorell amb el model. Tota la primera frase reprèn, passant del pla de la discussió teòrica a una situació concreta en què Carmesina adverteix a Tirant que està caient en el vici retòric de *sobreslaus*, una rèplica de Fiammetta. Tant la fórmula introductòria com la sentència són assumides quasi literalment, amb interpolacions de la mà de Martorell: «**–E’ v’inganna il parere, –disse la reina alla bella donna – però che amore ha questa natura, che quanto più si ama, più si disidera d’amare»** (IV 50, 1, p.431). És instructiu, tanmateix, comparar el text del *Tirant* amb aquesta altra resposta de Fiammetta, que censura la posició excessivament fileròtica del seu enamorat Caleon a partir de la mateixa fórmula inicial: «**–Molto t’inganna il parer tuo –rispose la reina– e di ciò non è maraviglia, però che tu se’, secondo il nostro conoscimento, più ch’altro innamorato, e sanza dubbio il giudizio degli innamorati è falso»** (IV 46, 1, p. 426; el subratllat és meu). Sembla evident, doncs, que Martorell ha interpolat dins la frase presa de IV 50, 1, la idea rectora del passatge de IV 46, 1. Per això el to doctoral de la improvisada jutgessa a IV 50, 1, pot servir, a mans de Martorell, per blasmar el sobrevoler de Tirant. La resta, però, presenta una tècnica més interessant. Tota la frase «Per bé que sia vestida d’un negre vestiment, sots honest vel só ligada» és el resultat d’afegir la conjunció concessiva inicial, més un predicat, a la qualificació amb què es presenta la qüestió d’una jove innominada: «**Vestita di bruni vestimenti sotto onesto velo** sedea apresso costui una bella donna...» (IV 39, 1, p. 417). Isabel Grifoll ha vist amb agudesa els possibles ressos boccaccians de la fórmula, d’acord amb el model dantesc que hi ha al darrera: «Carmesina», diu, «ha insinuat a Tirant que, malgrat la indumentària que la connecta amb la tristesa, el dolor i la tragèdia de les protagonistes del món sentimental de Boccaccio, es fon d’anhel i d’alegria» (1993: 351). La identificació de la font concreta fa encara més explícit el joc de Martorell, que reprèn una figuració d’arrel estilnovista (noteu l’adjectiu *onesto*) i hi superposa el motiu del pentinat, amb tots els ressos eròtics de què és portador i que s’han fet explícits al llarg de tot el passatge precedent (Grifoll, 1993: 348-354). Ara bé, Carmesina imposa uns límits a la fogositat de Tirant, que s’haurà d’accontentar amb la visió i, com a molt, amb l’aproximació física del bes. D’aquí el to sentencios de «per la vista lo virtuós se contenta» (reminiscent de «dunque, vedendola, [gli occhi] si contentano», IV 61, 1), precedit per una altra frase de ressos inequívocament boccaccians, concretament de l’inici d’una rèplica de Fiammetta: «**Quella amorosa fiamma che negli occhi ne luce** e il nostro viso ognora adorna di più bellezza, come voi dite, mai non consentì che invano amassimo» (IV 38, p. 415). És clar que la flama en qüestió,

com afegeix Martorell, «és amor», i que no és sinó un reflex de la bellesa femenina en els ulls de l'enamorat, segons un lloc comú de llarga tradició. I tot i que la frase ha perdut la riquesa i la subtileza de les connotacions derivades del nom de la reina de la festa, i de la descripció de l'actitud contemplativa de Caleon, plena de suggestions estilnovistes, al capítol 43, la variant «de mi resplandeix» on Boccaccio escriu *ne luce* –si no és que es tracta d'una variant de la tradició textual italiana– descriu amb extrema precisió la naturalesa mateixa del sentiment amorós.

El següent exemple que proposo és l'última presència del *Filocolo* al *Tirant*, concretament al capítol 433. Assistim, aquí, a una conversa entre Plaerdemavida (ara en la seva nova condició de reina de Fes) i la princesa, que precedeix de poc el definitiu triomf sexual de Tirant als capítols 435 i següents. Com es pot preveure, el llarg discurs de Plaerdemavida al capítol 432 no és sinó una oració suàsoria per tal que Carmesina accedeixi a la unió amorosa amb Tirant, resposta per aquella en el primer –i gairebé únic– paràgraf del capítol següent, amb un enfilall d'afirmacions sentencioses que mostren implícitament la seva bona disposició a trobar-se secretament amb Tirant:

—**Molt és a mi enujosa cosa, avisada reyna, en pensar lo que m dieu** –respòs la princessa–, **com açò sia cosa que, qui lo seu desig a una cosa desijada ha hagut, molt se deja més en l'ànimo contentar que qui desija e no pot lo seu desig atènyer. E après, neguna cosa és pus laugera a perdre que aquella la qual sperança per avant no promet pus de tornar. Allí deu ésser la gran dolor: hon lo equal voler, lo no poder portar a fi. Car aquí han loch ira e enuig, aquí és lo pensament e l'afany, perquè, si les voluntats no són eguals, per força mancarien los desigs. Mas quant los ànimos se volten, anant desijar algunes coses, e aquelles pervenir no puguen, lavors se encenen e s dolen més que si dels seus volers fossen luny. E per ço, germana mia, ara tinch notícia que en lo passat temps, com stàveu en la servitut mia, me dàveu bons consells e yo no-ls conexia, per què d'ací avant yo vull star a consell e ordinació vostra.** (pp. 840-841)

Tot el que està imprès en negreta (inclosos el vocatiu i l'incís, amb els canvis de tractament) repren literalment quasi tota una rèplica de Longanio a Fiammetta, que consisteix a afirmar a base de sentències enllaçades que pateix més qui no ha obtingut el seu desig que no pas qui l'ha tingut i l'ha perdut. I resulta evident que un discurs que en el *Filocolo* vol tenir força argumentativa en un debat, al *Tirant* té la força de l'autojustificació –si es vol de l'autoper-suasió– de Carmesina, tal com mostra la comparació amb el model:

«**Molto m'è duro a pensare, graziosa donna, ciò que voi dite** –disse il giovane, –**con ciò sia cosa che chi il suo disio ha d'una cosa desiderata avuto, molto si debbia più nell'animo contentare, che chi disidera e non può il suo**

disio adempiere. Apresso, niuna cosa è più leggiera a perdere che quella la quale speranza avanti più non promette di rendere. Ivi dee essere lo smisurato dolore, ove iguale volere e'l non potere quello recare ad effetto impedisce. Quivi hanno luogo i ramaricamenti, quivi i pensieri e l'affanno, però che se le volontà non fossero iguali, per forza mancherebbero i disii: ma quando gli animi si veggono davanti le disiderate cose, e a quelle pervenire non possono, allora s'accendono e dolgonsi più che se da loro i loro voleri stessero lontani». (IV, 25, 1-3, pp. 391-392)

No hi ha dubte que és el passatge en què Martorell ha operat de manera més coherent en relació al seu model,¹² i ho remarco especialment perquè la resta de casos presenten una variada gamma de possibilitats de tractament.

Com s'ha anat veient, el llibre IV del *Filocolo* és per a Martorell, fonamentalment, una pedrera de sentències. Els quatre exemples següents, en què em limito a acarar els dos textos, no necessiten gaires comentaris. Pertanyen als capítols 207, 212, 213 i 225, i en tots es copia una sentència (en el tercer cas dues) de l'obra boccacciana:

Cap. 207: **Per ço se diu que la pobrea és una de les forts passions del món a sostenir.** (p. 462, 32)

Il terzo ancora fu molto liberale, però che, pensando che la povertà sia una delle moleste cose del mondo a sostenere... (IV 33, 4, p.407)

Cap. 212: **Molt és dura cosa pensar en los perills sdevenidors. E si aquell qui té potència de levar la conexença als conexents, levàs [inc. levant] al savi lo seny, alguna cosa no li restaria.** (p. 470, 12-14)

«Molto m'è duro a pensare (...)» (IV 25, 1, p.391)

Dunque, se egli ha potenza di levare il conocimiento a' conoscenti, levando al savio il senno, niuna cosa gli rimarrà. (IV 29, 3, p. 394)

Cap. 213: —**No és senyal del darrer mèrit lo donar axí com la senyoria vostra fa, mas és principi d'amistat e de gran amor, e fa lo do plasent e graciós lo que prestament lo dóna. E qui dóna lo que no pot negar, fa molt bé, emperò, encara que se'n faça liberal, poch dóna.** (p. 471, 6-9)

e non è segno d'ultimo merito il donare, come tu di', ma è principio d'amistà e d'amore. E fa il dono colui che'l riceve soggetto al donatore. (IV 19,8-9, p. 386) e chi dona ciò che non può negare, ben fa, in quanto se ne fa liberale, ma poco dà. (IV 33, 1, p. 406)

12. Entre els detalls textuais d'interès, remarco la supressió del verb *impedisce*, que sembla més accidental que no pas volguda atès que la frase del final no acaba de tenir sentit. Igualment, «aquí han loch ira e enuig» sembla fruit de corrupció textual de «Quivi hanno luogo i ramaricamenti», com si després de *luogo* s'hagués llegit *ira* i no hagués estat entesa la resta del mot. I encara «se volten, anant» sembla fruit de la corrupció de «si veggono davanti», potser afavorida per la fàcil confusió entre «avant» i «anant».

Cap. 225: **Car manifesta cosa és que si les dolces coses jamás se gustaven**, no vendria hom a sentir la lur dolçor. (pp. 496, 36-497, 1)

E manifesta cosa è che se dolci cose mai non si fossero gustate, ancora sarebbero a conoscere l'amare. (IV 24, 2, p. 391)

La tendència pot arribar a casos extrems, com s'esdevé al capítol 201, en què la fada Morgana, al final de l'episodi del rei Artús, conclou sentenciosament i sense cap motivació explícita: **«Gran cosa és a una longa set sostenuda venir a la font e no beure per dexar beure altri. E per ço és molt liberal cavaller qui la sua honor dóna»** (p. 458). La primera frase tradueix a la lletra una conclusió proverbial de Menedon, que glossa la liberalitat de l'amant que renuncia a satisfer el seu desig, i que ha passat al *Tirant* totalment desprovista del seu sentit amorós: **«Gran cosa è l'averè una lunga sete sostenuta, e poi pervenire alla fontana e non bere per lasciare bere altrui»** (IV 33, 3, p. 407). Pel que fa a la segona, no tindria res d'especial si no recordés molt de prop aquesta conclusió de Fiammetta a la mateixa discussió: **«Fu adunque più liberale il cavaliere, che il suo onore concedea»** (IV 34, 15, p. 410). És a dir: allò que al *Filocolo* conclou el sentit moral concret d'una *novella* i, per tant, té aplicació concreta a la conducta moral d'uns personatges, és abstret formulàriament al *Tirant*.¹³

Un darrer exemple, amb el qual acabaré, em servirà per generalitzar els procediments redaccionals de Martorell i per veure l'habilitat (i de vegades la manca d'habilitat) a soldar diverses fonts en un únic discurs. Som al capítol 208, en què Tirant demana a Carmesina per enèsima vegada que li deixi obtenir el «compliment del que tant desijava». Per tal que es vegi a simple vista el joc amb les fonts, reproduïxo a doble columna el text del *Tirant* i els seus models:

13. Per no allargar innecessàriament el text, relego a aquesta nota uns quants paral·lelismes més, no tots segurs, i altrament poc significatius des del punt de vista del rendiment que se n'obté al *Tirant*. a) Mas, perquè no pareguen vanes les mies paraules, **yo só de l'últim ponent**, podeu dir a la senyora princesa. (cap. 189, p. 444) / A cui Tarolfo rispose: **«Io sono dell'ultimo ponente assai ricco cavaliere...»**(IV 31) b) **Mas yo tinch major rahó de dolre'm**, que jamás fos enamorat... (cap. 285, p. 605) / **ma certo io ho molto maggiore cagione di dolermi** che tu non hai (...) **io ho maggiore cagione di dolermi** che tu non hai. (IV 35) c) Mas après lo cars, **jamés traure ni apartar poguí del meu ànimo** la miserable gelosia. (cap. 295, p. 627) / E certamente **mai dell'animò partire non mi si poté** che costei colui o altrui non amasse più di me. (IV 35; noteu, en aquest darrer cas, que la causa del dolor dels dos personatges és la gelosia, tot i que Martorell ha sintetitzat i fet més explícit el text de Boccaccio).

Tirant suplicà molt a la princesa que li fes gràcia li donàs compliment del que tant desijava, en senyal del darrer mèrit e de complida alegria, car tota la sua be-
naventurança stava en poder atényer la fi que per amor se pot aconseguir, com sia senya de perfecció de bé.

—Car quant de major pobresa l'om és exit y entra en rica vida, tant aquella li és més graciosa.

Segueix-se, donchs, la una per dolor, l'altra per amor, planyen-se e fan ab mi companyia,

puix la sperança de mon propi delit se té per perduda, conexent la granea de vostra culpa. Per ço, vull recitar los meus ja passats mals, mas no los qui són per venir, car **la terra**, la mar e les arenes e tota natura de gents **se enugen de sostenir** e comportar **lo meu aflegit cors. Mas, la certa sperança que del sdevenidor delit tenia, me feya oblidar la granea** que amor en si porta. E per ço, **qualsevulla** pena que la magestat vostra a mi darà de fer-me tant **sperar, me par poch en compensació de tanta glòria** com yo sperava atényer.

E si la celsitut vostra volia admetre **la mia** demanda e **no permetésseu que fos feta vana, coneixeria** vostra altesa **quanta és la fermetat** mia, car **una matexa serà la fi de la mia vida e de la mia mort.** E per ço no staré de dir davant Stefania lo efecte de la mia demanda e, encara, en presència de aquestes gentils dames, en stima de germanes mies, com amor me força les diga.

E quanto di maggiore povertà è uscito e entrato in ricca vita, tanto quella gli è più graziosa. (*Filocolo* IV 33, 8, p. 407)

Seguasi dunque che l'una per dolore, l'altra per disio piangeva delle due donne. (*Filocolo* IV 24, 3, p. 391)

E puix la sperança de mon delit tengui del tot perduda, conexent la granea de ma culpa. (*Lam. Mirra* 296-297, ed. Miquel, 1913: 174)
e senti (...) querellar **la terra, enujada de sostenir lo meu abominable cors. Mas, la certa sperança del esdeuenidor delit, me feya oblidar la granea** de tan leig delicte, que **qualseuol** dolor que de tanta erra **esperas, me paria poca en satisfacció de tanta gloria.** (*Lam. Mirra* 257-262, ed. Miquel, 1913: 173)

Elena, digne esser demanada ab gran treball, prech te que **no vulles soferir que la mia sperança sia feta vana.** (...) Done tu matexa a mi, e **conexeras quanta es la fermetat** de Paris. **Una matexa cosa sera fi de la mia vida e de la amor.** (*Heroides* XVI, vv. 171-172 i 163-164; vegeu Pujol, 1997: 40)

E si de vós no us pren pietat, com vos doldreu de mi? E si a la vostra bellea no perdonau, qui trobarà en vós misericòrdia? De dos mals, lo menor és de elegir: ¿qual serà l'altre, puix la mort per menor elegesch? E no dubteu en res dir-me lo que la celsitut vostra elegirà¹⁴ (p. 464)

Si de tu no has piatat ¿com te doldras dels estranys? Si a la tua bellea no perdones ¿qui trobara en tu misericordia? E, si de dos mals lo menor es de elegir ¿qual sera laltre, si la mort per menor elegexes? (*Lam. Mirra* 138-142, ed. Miquel, 1913: 169)

Una vintena de línies en l'edició Hauf han convocat tres textos diferents. De fet, l'única font que hi és absolutament funcional és la demanda que prové de la traducció catalana de l'*Heroida* XVI, una requesta amorosa que estén la seva influència a la resposta de Carmesina al capítol següent, tota ella confegida a base de saquejar l'*Heroida* XVII (d'Helena a Paris) i la *Lamentació de Mirra* de Corella (Miralles, 1991: 6-10; Pujol, 1997). Aquest text de Corella, en el fragment que comento, hi fa més aviat una funció retòrica i suàsòria, a condició d'eliminar les referències a la culpa de Mirra quan els mots usats són els de l'heroïna (i simplement transcrivint les admonicions de la dida de Mirra en el darrer fragment).¹⁵ En canvi, els materials boccaccians resulten més complicats. La primera frase del discurs de Tirant prové de la discussió provocada per la *novella* que narra Menedon, i té un context clarament limitat a les reflexions dels personatges sobre la riquesa i la pobresa. És evident que l'atracció de la frase ve per la via sentenciosa, però també ho és que al *Tirant* fa tota una altra funció i que respon a la norma retòrica de començar el discurs amb una sentència o un proverbi. Es tracta, doncs, d'una generalització moral que té, en el nou context, una lectura amorosa: «pobresa» i «rica vida» tenen la seva exacta traducció en el present insatisfet de Tirant i en el desig de satisfacció del seu desig amorós. Tanmateix, la frase següent és força més difícil d'entendre. Novament, el context en el *Filocolo* és poc rellevant, en el sentit que és la conclusió de Fiammetta al cas d'amor narrat per Longanio: de les dues dones de la història, una es plany per dolor i l'altra per amor. L'única manera que això faci sentit en el nou context implica forçar extremament el text: l'«una» i l'«altra» s'han de referir forçosament a «pobresa» i a «rica vida» respectivament, i caldria entendre que la primera es plany pel dolor de la fretura, i que la segona es plany metafòricament per amor, és a dir per desig d'existir com a tal. En qualsevol cas, la lectura no és del

14. He reproduït la darrera interrogació de Tirant segons el text de l'edició de Riquer, 1990a: 648, coincident amb la lectura de l'incunable de 1490 i amb la font del passatge.

15. El primer passatge de Corella en aquest monòleg de Tirant l'ha identificat Renedo, 1995-96: 337, n. (on, per error, es fa referència al capítol 209 i no al 208; Guia, 1996: 80 també proposa un paral·lel corellià, però és evident que s'ha confós amb un passatge pròxim, i molt semblant, de la mateixa obra de Corella), i el darrer, Cingolani, 1995-96: 371. No em consta que s'hagi posat en evidència l'altre préstec.

tot evident, i no ens n'hem de sorprendre. Al llarg del *Tirant*, la inadequació del text de la font al text de la novel·la és freqüent, i dona compte d'una certa oscil·lació en la tensió redaccional de l'autor. I potser perquè el passatge era fet i fet bastant desconcertant, el traductor castellà de l'edició de 1511 va tirar al dret i va començar el discurs amb «Y si a vuestra celsitud pluguiese conceder mi demanda...» (cap. 94, ed. Riquer, 1974: III, 115).

No crec que calguin gaires conclusions a les dades exposades. En una visió panoràmica de les fonts de Martorell, les «questioni» boccaccianes constitueixen només unes quantes tesel·les del complex mosaic intertextual construït subtilment i detallada amb préstecs i ressons literaris d'altres obres. Vista més de prop, però, la represa d'unitats sintàctiques de vegades minúscules (vegeu la nota 13), i la manera com aquestes s'encasten en el text de la novel·la, mostren la sensibilitat de l'autor a les diverses possibilitats que ofereix cada un dels textos que maneja. Simplificant molt, si la necessitat de retòrica sentimental i tràgica el porta a Sèneca, Ovidi, Corella o el Boccaccio de la *Fiammetta*; si el saber i la retòrica bèl·lics s'abeuren en Muntaner, en historiadors i tractadistes romans i en Guido delle Colonne; si la divulgació escolàstica per a laics satisfà la set de saviesa filosòfica o religiosa, les «questioni» permeten a Martorell l'extracció de màximes portadores de saviesa amorosa, amb una reorientació important en els passatges que he comentat aquí: al *Filocolo*, les sentències són al servei d'un debat sobre casos en el fons hipotètics; en el *Tirant*, en canvi, s'apliquen a casos pràctics d'amor, i no deu ser casualitat que en els passatges que han centrat aquest paper hi estigui en joc la satisfacció física, palpable, del desig. Vull creure que Martorell havia entès perfectament que a les «questioni» s'hi discuteix sobre l'«amore per diletto» (Bruni, 1990: 115-140), i que assumia el caràcter «lieve» i no subtil (IV 18, p. 459) d'uns debats que es regeixen més pel «festeggevole ragionare» que per l'«atto di quistionare» (IV 71, p. 543). I, com que no era cap «filosofante in Attene» (IV 71, p. 543), s'hi devia trobar la mar de bé.

BIBLIOGRAFIA

- ANNICCHIARICO, A. (1996): *Varianti corelliane e «plagi» del «Tirant»: Achille e Polissena*, Schena editore, Fasano di Brindisi.
- BADIA, L. (1993): «El *Tirant* en la tardor medieval catalana», *Actes del Symposium Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, pp. 35-99.
- BATTAGLIA, S. (1965): *La coscienza letteraria del medioevo*, Liguori, Nàpols.
- BRANCA, V. (1958): *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio. I: Un primo elenco dei codici e tre studi*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma.
- BRUNI, F. (1990): *Boccaccio. L'invenzione della letteratura mezzana*, Il Mulino, Bolonya.

- CINGOLANI, S. M. (1994): «Finzione della realtà e realtà della finzione. Considerazioni sui modelli culturali del *Curial e Güelfa*», dins L. Badia i A. Soler (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 129-159.
- (1995-96): «Clàssics i pseudoclàssics al *Tirant lo Blanc*. Reflexions a partir d'unes fonts de Joanot Martorell», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XLV, pp. 361-388.
- FARINELLI, A. (1929): *Italia e Spagna*, Bocca editore, Torí.
- FERRANDO, A. (1997): «Sobre el marc històric del *Curial e Güelfa* i la possible intencionalitat de la novel·la», dins J.M. Barberà (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional «Tirant lo Blanc». Estudis crítics sobre el «Tirant lo Blanc» i el seu context (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, pp. 323-369.
- GARRIGA, C. (1990-91): «Errors de traducció clàssica», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 31, pp. 75-78.
- GRIFOLL, I. (1993): «Per a una cosmètica del llibertí: trufes literàries al capítol CLXXXIX del *Tirant lo Blanch*», *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, pp. 317-359.
- GUIA, J. (1996): *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del «Tirant lo Blanc»*, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona.
- HAUF, A. G. i ESCARTÍ, V. J. (eds.) (1990): *Joanot Martorell: Tirant lo Blanch*, 2 vols., Generalitat Valenciana, València.
- HAUF, A. (1993a): «*Tirant lo Blanc*: algunes qüestions que planteja la connexió corelliana», *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Alacant/Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, vol. II, pp. 69-116.
- (1993b): «Tres cartes d'amor: contribució a l'estudi del gènere epistolar en el *Tirant lo Blanc*», *Actes del Symposion Tirant lo Blanc*, Quaderns Crema, Barcelona, pp. 379-409.
- HILLGARTH, J. N. (1991): *Readers and Books in Majorca (1229-1559)*, 2 vols., Éditions du CNRS, París.
- MARTÍNEZ, T. (1997): «De la comtessa de Varoic a la princesa Carmesina: per la presència de Sèneca al *Tirant lo Blanch*», dins J.M. Barberà (ed.), *Actes del Col·loqui Internacional «Tirant lo Blanc». Estudis crítics sobre el «Tirant lo Blanc» i el seu context (Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1997, pp. 285-305.
- (1998): *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona.

- MIQUEL I PLANAS, R. (ed.) (1913): *Obres de J. Roig de Corella*, Biblioteca Catalana, Barcelona.
- MIRALLES, C. (1991): «Raons de Mirra en boca de Carmesina (Encara un altre plagí de Roís de Corella en el *Tirant lo Blanc*)», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, xxiii (*Miscel·lània Jordi Carbonell*, 2), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 5-16.
- MUSCETTA, C. (1992): *Boccaccio (Letteratura Italiana Laterza, 8)*, Editori Laterza, Roma.
- PUJOL, J. (1995-96): «El desenllaç tràgic del *Tirant lo Blanc*, *Les troianes* de Sèneca i les idees de tragèdia al segle xv», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, xlv, pp. 29-66.
- (1997): «De Guido delle Colonne a l'Ovidi epistolar: sobre el rendiment narratiu i retòric d'unes fonts del *Tirant lo Blanc*», *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura VIII*, pp. 133-174.
- (1998): «"Micer Johan Bocaci" i mossèn Joanot Martorell: presències del *Decameron* i de la *Fiammetta* al *Tirant lo Blanc*», *Llengua & Literatura* 9, pp. 49-100.
- (en premsa): «Poets and Historians in *Tirant lo Blanc*: Joanot Martorell's Models and the Cultural Space of Chivalresque Fiction» dins A. Terry, ed., *Tirant lo Blanc Studies*, Tamesis Books, Londres.
- QUAGLIO, A. E. (1962-1963): «Tra fonti e testo del *Filocolo*», *Giornale Storico della Letteratura Italiana*, 139, pp. 321-369 i 513-540, i 140, pp. 321-363 i 489-551.
- (1965): «La tradizione del testo del *Filocolo*», *Studi sul Boccaccio*, 3, pp. 55-102.
- (ed.) (1967): Giovanni Boccaccio, *Filocolo*, dins *Tute le opere di Giovanni Boccaccio*, vol. I, Mondadori, Milà.
- RAJNA, P. (1902): «L'episodio delle questioni d'amore nel *Filocolo* del Boccaccio», *Romania*, 31, pp. 28-81.
- RENEDO, X. (1995-96): «Raó i intuïció en Plaerdemavida», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, xlv, pp. 317-360.
- RIQUER, M. de (ed.) (1974): Joanot Martorell y Martí Joan de Galba, *Tirante el Blanco. Versión castellana impresa en Valladolid en 1511*, 5 vols., Espasa Calpe, Madrid.
- (ed.) (1990a): Joanot Martorell, «*Tirant lo Blanc*» i altres escrits, Ariel, Barcelona.
- (1990b): *Aproximació al «Tirant lo Blanc»*, Quaderns Crema, Barcelona.
- SCHIFF, M. (1905): *La bibliothéque du marquis de Santillane*, Bibliothéque de l'École des Hautes Études, París [reprint G. Th. van Heusen, Amsterdam, 1970].

- TURRÓ, J. (1991): «Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca», dins *Miscel·lània Joan Fuster*, III, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 149-168.
- (1994): «"Officium poetae est fingere": Francesc Alegre i la *Faula de Neptuno i Dyana*», dins L. Badia i A. Soler (eds.), *Intel·lectuals i escriptors a la baixa edat mitjana*, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 221-241.
- VELLI, G. (1995): *Petrarca e Boccaccio. Tradizione-memoria-scrittura*, Antenore, Pàdua.
- VILLALMANZO, J. (1995): *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*, Ajuntament de València, València.